

Veres András:

„Ez mind én voltam egykor”¹

Nem vagyok Füst Milán-kutató. Mindenekelőtt az készlet előadásom megtartására, hogy megrázott és felháborított Füst Milán kikerülése a középiskolai tananyagból. Bár korábban is csupán kiegészítő-választható irodalomként kapott helyet a tantervekben, de legalább esély volt rá, hogy az életmű értékét felismerő magyartanárok taníthassák és új, ifjú barátokat nyerjenek meg neki.²

Témaválasztásomban pedig hajdani irodalomtörténész nemzedéktársam, Bonyhai Gábor véleménye motivált, mely szerint Füst Milán kései alkotása, a két Hábi-Szádi kötet különleges ajándék a magyar irodalom hozzá képest merőben idegen kontextusában. Bonyhai nem kételkedett abban, hogy szépirodalmi műről van szó, melynek poétikai és retorikai sajátosságait irodalmároknak kell feltárniuk, és csöppet sem csodálkozott ennek elmaradásán, tekintettel a két kötet különös műfajára. Kár, hogy ő is adós maradt a feladat elvégzésével, sajnálatosan korai halála megakadályozta ebben.³

¹ Előadásom szövegéhez jegyzeteket fűzök, hogy az olvasó további tájékozódását segítsem.

² Az 1978-as gimnáziumi reform-tantervbe nem jutott be ugyan Füst Milán, holott a reformban meghatározó szerepet játszó fiatal irodalomtörténész társaságunk módosító javaslatában választhatóan kötelezőnek ajánlotta legalább egy versét (négy közül), továbbá kiegészítő irodalomnak a *IV. Henriket* és *A feleségem történetét* (Lásd Munkaközösség: *Javaslat a középfokú oktatás irodalmi törzsanyagára*. Literatura, 1976/2, 155.), de az általunk írt tankönyvben külön fejezetet kapott (Zemplényi Ferenc írta – vö. Szegedy-Maszák Mihály et al.: *Irodalom a gimnázium III. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Bp. 1982. 402–409.), amely három verset részletesebben elemzett. Ezt követően Füst Milán a gimnáziumi tananyagban is része lett ajánlott-kiegészítő irodalomként. Tankönyvünk új, átdolgozott kiadásában még világosabban fogalmazhattuk meg álláspontunkat: „Füst Milán a század egyik legnagyobb és legeredetibb magyar költője. A Nyugat első nemzedékének nagyjai közül csak Ady, Babits és Kosztolányi állíthatók melléje, de Füst költői törekvései modernebbek, mint Nyugat-beli társaié.” (Lásd Szegedy-Maszák Mihály et al.: *Irodalom a gimnázium III. osztálya számára*. Krónika Nova Kiadó, Bp. 1998. 341.)

³ Bonyhai Gábor (1941–1996) egyike volt azoknak, akik a hatvanas–hetvenes években a magyar irodalomtörténet-írást uraló pozitivisták szemlélet, illetve az irodalomelméletet kisajátító lukácsi esztétika ellenében keresték a megújulás lehetőségét. Tanulmányai, elemzései utat törtek és mintául szolgáltak a fenomenológiai és strukturalista, majd a hermeneutikai beállítottságú irodalomértelmezés számára. Írásainak gyűjteményes kötete: *Bonyhai Gábor összegyűjtött*

Egy rövid előadásban nem vállalkozhatom többre, mint hogy néhány fontosnak gondolt kérdést megkíséreljek számba venni, mintegy kijelölve az alaposabb elemzés lehetséges szempontjait.

Célszerűnek látszik abból az „utóhang”-ból kiindulni, mellyel Füst Milán az 1957-ben megjelent első, *Ez mind én voltam egykor* című, *Feljegyzések az út mentén* alcímű kötetet zárta.⁴ Legalább két alapvető, az olvasót és az értelmezőt útba igazító információt tudhatunk meg belőle. Az első a *keletkezésre* vonatkozik – eszerint a részben megsemmisült *Naplójának* gondolati teljesítményét próbálta meg átmenteni művébe. A másik a könyv *műfaját* határozza meg: „Csinálok egy filozófiai Ezeregyéjszakát, amelyben különböző személyek történeteket mondanak el, s ezekből bontakozik ki aztán a Gondolat s egyik a másik után.”⁵

Mindkét állítása beható vizsgálódást igényel, egyik sem magától értetődő – ahogy általában elmondható a szerző legtöbb önértelmező magyarázatáról, hogy nem szabad készpénznek venni.

Az első kötet címválasztása egyenesen talányosnak tűnik. *Ez mind én voltam egykor* – olvashatjuk e közvetlenül a személyiséget kirakatba tevő, leplezetlen önazonosságot vállaló gesztust, ami valamiféle vallomások beszédhelyzetre készíti elő az olvasót. Csak hát ilyen beszédhelyzetnek nyoma sincs a könyvben. Az „utóhang” részletező eligazítása szerint a különös címnek az lenne az alapja, hogy a mű valamennyi szereplője – és még ebben is „pontosít” a szerző: kettő kivételével – „képzeltbeli alak, aki sohase létezett, ezek bizony én voltam valaha”.⁶ Ha nem

munkái 1-2. Szerk. és sajtó alá rendezte Veres András. Opus. Irodalomelméleti tanulmányok 1/A-B. Balassi Kiadó, Bp. 2000.

⁴ Itt és a továbbiakban a következő kiadásra hivatkozom: Füst Milán: *Ez mind én voltam egykor / Hábi-Szádi küzdelmeinek könyve.* A szöveget Zsoldos Sándor gondozta. Fekete Sas Kiadó, Bp. 2013. Az *Utóhang* a 143–144. lapon található. Itt említem meg, hogy a két „ikerkönyv”-ként is emlegetett kötet közül gyakorlatilag csak az elsővel foglalkozom. (Választásomban a terjedelmi korlátok mellett az is szerepet játszott, hogy az először 1958-ban megjelent második kötetet kevésbé sikerültnek tartom.)

⁵ I. m. 144.

⁶ I. m. 143.

adná mindezt tudunkra itt, a mű fiktív teréhez képest *külső*, járulékos szöveghelyen, még csak nem is gyaníthatnánk az összefüggést a *Napló*val és szerzőjével. Amiből persze az is következik, hogy amennyire találó lenne e címválasztás Füst Milán *Naplójának* élén, annyira nem tűnik annak a Hábi-Szádi könyv esetében. (És az alcímről is – *Feljegyzések az út mentén* – hasonló mondható el, hiszen az „út” az életútra is utalhat, nem csak az igazság felismeréséhez vezető útra.)

Igaz, a Hábi-Szádi kötetekben megjelenő beszédhelyzet feltűnően hasonlít arra, mint amiről a szerző számol be az utóhangban. A keleti mágus, Hábi-Szádi példázatok segítségével tanítja fiát, Tahtúrt a maga bölcséletére, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy belőle is mágust neveljen. Az első fejezet végén a fiú rákérdez arra, hogy a példázatokban szereplő személyek nyilván nem léteztek, csak apja elméjében. Hábi-Szádi elismeri ezt, és részben ugyanazzal az érveléssel él, mint amivel az utóhang: a kitalált személyek „vérrel telítik mondanivalóját”, a sok bölcsélet önmagában „agy-szárító” volna.⁷

E szembetűnő megfeleltetés alapján a főszereplő Hábi-Szádit akár Füst Milán *alteregójának* tekinthetnénk (mint ahogy a mű számos értelmezője annak is tekinti), ha nem szólna ellene egy-két körülmény. Amikor az egyik Füst Milánnal készült interjúban az újságíró Lukácsy András szembesítette őt Hábi-Szádi némelyik tanításával, a lehető leghatározottabban elhatárolta magát tőlük.⁸ Az effajta szerzői nyilatkozat persze kívül áll a művészi szöveg világán, csak hogy az inkriminált „utóhang”-ról is elmondható, hogy nem igazán tartozik oda és hasonlóképp szerzői nyilatkozatnak tekinthető. A *Napló*ból való eredeztetés pedig

⁷ Vö. i. m. 80, illetve 144.

⁸ Vö. Lukácsy András: *Látogatóban Füst Milánnál*. Élet és Irodalom, 1964. március. Kötetben: *Szellemek utcája. In memoriam Füst Milán*. Vál. és szerk. Kis Pintér Imre. Nap Kiadó, Bp. 1998. 311–316.

kellő alapot ad arra, hogy azonosítsuk egymással Hábi-Szádinak és teremtőjének nézőpontját.

A Füst Milánra olyannyira jellemző játékosággal is magyarázhatjuk persze hőse tanításának „megtagadását”. Az effajta játékoság magából a szövegből is kimutatható. Már a könyv sokszorosán bonyolított beszédhelyzete is különös. Hábi-Szádi gyakorlatilag átadja a szót barátjának, „a nagyon művelt kardkovács és filozófus” Tuszun ibn Akkádnak, a második kötetben pedig egy Hamuján nevű filozófusnak (ő Borzippa ősi városa után, ahonnan származik, a Borzippai melléknevet kapja), akik ugyancsak élnek azzal a lehetőséggel, hogy tovább adják a szót más szereplőknek. Az elbeszélő megsokszorozása nyilvánvaló módon *elbizonytalanítja* az elbeszélő személyét, azonosíthatóságát. Gyökeresen ellentétes eljárás ez, mint az első kötet címének szinte brutálisan önazonosító gesztusa: *Ez mind én voltam egykor*.

E jelenséget tovább árnyalja, hogy hasonló végletek találhatók magában a szövegben is. A mindenkori elbeszélő személyének bizonytalanságával éles ellentétben áll a sugallt, illetve képviselt álláspont határozottsága. Természetesen joggal lehet elvárni egy hivatásszerű bölcstől, hogy legalább ő maga higgyen saját tanításában. Csak hát ezt ellenpontozza az elbeszélő már említett megsokszorozása, ami különféle nézőpontok megjelenítésével jár együtt, a vélemények szóródása pedig óhatatlanul *relativizál*: mindenki rendelkezik valamennyi igazsággal és senki sincs birtokában a teljes igazságnak. Ráadásul a címben jelzett *totalizáló* gesztus is ezt erősíti fel. *Ez mind én voltam egykor* – azaz az összes, egymástól távol eső nézőponthoz tartozó, egymásnak ellentmondó állítás egyaránt és együttesen érvényes lehet.

A könyv bevezetése is elbizonytalanító szándékot jelez. Az anonim elbeszélő (aki még nem Hábi-Szádi, bár hasonlóképpen fogalmaz) korántsem gondolja magát

az igazság letéteményesének: „Minden, amit én mondani tudok, megcáfolható. Minden, amit mondani tudok, annak alighanem diametrális ellentéte is bebizonyítható.”⁹ A gondolkodás értelme ugyanis önmagában rejlik; nem számít, ha nincs semmi kézzelfogható eredménye. A „semmi sincs egészen úgy” bölcselete nem a „minden másképpen van” szélsőséges ismeretelméleti szkepticizmusát jelenti. Nem a világ megismerhetőségét és az ember megismerő képességét tagadja, hanem az igazság egyetemességét. Az igazság (legalább részben) perspektívafüggetlen: mindenkinek megvan a maga igaza.¹⁰

A könyv bevezetője azzal zárul, hogy a szöveg eredetére (és egyúttal szerzőjére) utal: „Ezek elveszett naplóm gondolati anyagának emlékezetből való rekonstrukciója.”¹¹ Itt, a könyv elején ez az állítás nemcsak váratlanul hat, hanem talányos is – hiszen csak az utóhangból derül ki, hogy valójában miről van szó.

Fölmerül a kérdés: mi lehet az oka a sok elbizonytalanító technikának? Nyilván többféle válasz is adható rá, itt csupán egyet vetnék fel a lehetséges indítékok közül. Hábi-Szádi tanításai között nem egy akad, amely *alapvető tabukat sért*. Ha némelykor óvatosan, körülírva jár is el, de egyértelműen állást foglal amellest, hogy nincsen túlvilág, Isten létezése kétséges, a világ nem teremtés eredménye stb.¹² Minthogy bölcselati állításait nem szakfilozófiai érvekkel, illetve okoskodással támasztja alá, hanem döntően élettapasztalatokra épülő példázatokkal, sokkal inkább kiteszi őket a szubjektív megítélésnek. Talán ezért ismeri el már előzetesen tanítása cáfolhatóságát. Igaz, így az állítások súlya kisebb, *kimondhatóságuk* tere viszont szélesre tárul. Aligha lehet túlbecsülni, hogy milyen

⁹ *Ez mind én voltam egykor*, i. m. 7.

¹⁰ Vö. Z. Varga Zoltán: *Füst Milán Naplójáról*, Alföld 2006/12, 37.

¹¹ *Ez mind én voltam egykor*, i. m. 8.

¹² Vö. i. m. 17–20, 26–27, 35. stb. A metafizikai kérdések háttérében sokszor a halálnak – az élettapasztalatok tükrében még inkább meghatározó súlyú – problémája áll: „Hát nem délibábos hab az ember egész élete? Mire körülnézel, elmúlt, a múltad meg sehol sincs, hiába keresed padláson, pincében [...] S mindez a sok komédia a halál árnyékában megy végbe s mondom, olyan ez, mint valami árnyképek a falon.” (I. h. 18.) Nemcsak az élet, hanem minden öröme is „a halál principiumán épül”. (I. h. 32.)

felszabadító lehetett Füst Milánra, amikor rátalált arra a művészi megoldásra, hogy különféle álarcok mögé rejtheti a naplójába „beletitkolt” eszméit, életigazságait.

Az utóhang „filozófiai Ezeregyéjszakát” emleget.¹³ Ismeretes, hogy e bámulatosan ötletgazdag keleti mesegyűjtemény meghatározó hatással volt Füst Milán gondolkodására és művészetére. 1937 elején az *Emlékezés az Ezeregyéj barátságos szellemeire* című írásában így vallott erről: „S minthogy [...] gyönyörű, égszínkéék színek is jártak a szemeim előtt: a kalifa türkizbányáinak színei, továbbá sárga hegyek és sárga városok, valamint az afrikai napsütés egyéb káprázatai hirtelen alkonyulatokkal s az alkonyatok sötétrózsás árnyékaival, s minthogy mindezek a színek, hangok és árnyékok nagy hatást tettek lelkemre, ennél fogva évtizedeken át minden éjjel az *Ezeregyéj*-t olvastam. Ennél megdöbbentőbb könyvélményekről, sorsdöntőbb reszketésekről nem tudok beszámolni [...]”.¹⁴ Rába György kitűnő tanulmányában e mesegyűjteményből származtatja Füst Milán költészetének nem egy jellegzetes motívumát (és már tanulmányának címe is sokatmondó: *Füst Milán lírája, mint az Ezeregyéjszaka utóhangja*).¹⁵ Könnyen lehet, hogy a Hábi-Szádi könyvek álarcos szerepjátékához mindenekelőtt saját költészete adta az inspirációt.

Az *ezeregy éjszaka meséiben* is sok esetben megsokszorozott elbeszélő számol be a vele megesett dolgokról, de ennek némiképp más a funkciója, mint a Hábi-Szádi könyvekben. A mesegyűjteményben kevésbé fontos a történetmondók nézőpontja, sokkal jelentőségtejjesebbek azok a változatos kalandok, amelyekről beszámolnak, és amelyek révén kitágul a világ és sokszínűvé, izgalmassá válik. A

¹³ I. m. 144.

¹⁴ Lásd Füst Milán: *Emlékezések és tanulmányok*. Magvető Kiadó, Bp. 1967. 205. Annál inkább figyelemre méltó e vallomás, mert két évtizeddel korábbi, mint az *Ez mind én voltam egykor. S Az ezeregy éjszaka meséi* kiemelt jelentőségét jól érzékelteti, hogy Füst Milán szerint csak Shakespeare, valamint a *Copperfield Dávid* első kötete, a *Bűn és bűnhődés* és az *Anna Karenina* állítható mellé – lásd i. h. 206.

¹⁵ Eredetileg a Jelenkor 1978-as évfolyamában jelent meg, lásd kötetben: *Szellemelek utcája. In memoriam Füst Milán*, i. m. 288–302.

kalandok mintegy fantasztikus ellentételezései a mesékben is jelen lévő hétköznapiok kisszerű, fullasztóan hierarchikus, zárt világának, ahonnan nincs mód másképp kitörni.

A Hábi-Szádi könyvek tulajdonképpen meglepően sok párhuzamot mutatnak a mesevilág szerkezetével. A sokszínűség itt is ellentételezése a hétköznapi lét „kegyetlenségre alapított világrend”-jének (ez a rövidre zárt minősítés szó szerint szerepel az első kötetben).¹⁶ Csakhogy a kalandozások terét nem meghökkentő (rém)történetek töltik ki, hanem ugyancsak meghökkentőnek szánt, tabu-döntőgető gondolatmenetek, amelyek hasonlóképp alternatívát, illetve perspektívát próbálnak adni az élet mindennapos tapasztalásával szemben. De végső soron kudarcra vannak ítélve, hiszen ahogy a kalandok, a gondolatkísérletek is csupán lehetőségeket villantanak fel, amelyek nem gyakorolnak érdemi hatást arra a világra, melyet ellenpontosznak. Az elbeszélés ideje itt is, ott is körben forgó vagy éppen állóképszerű; a kalandok és eszmefuttatások száma tetszés szerint növelhető vagy csökkenthető.¹⁷

Sőt a Hábi-Szádi könyvek esetében az életpaszttalok alapján levont következtetések legalább annyira igazolják a fennálló világrendet, mint amennyire elégedetlenek vele. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Hábi-Szádi bölcsessége nem több (és persze nem kevesebb) annál, mint arra keresni a választ: *a létezés kilátástalan körülményeit miképp lehet a legkisebb veszteséggel átvészelni.*

Mintegy találomra idézem az első kötetből az egyik jellegzetes szöveghelyet (egy vita nyomán vonja le a tanulságot Szávy, az öreg elnök):

¹⁶ *Ez mind én voltam egykor*, i. m. 19. A századelő magyar írónemzedékére általában nagy hatással volt, Füst Milánra (és a hozzá közel álló Kosztolányi Dezsőre) pedig különösen nagy hatással Schopenhauer filozófiája, amely a siralom völgyének tekintett emberi lét vigaszaként tekintett a művészetre.

¹⁷ Tehát *Az ezeregy éjszaka meséinek* narratív és dramaturgiai párhuzamai jelentős szemléleti következményekkel járnak. Egy alapos, a részletekre kiterjedő elemzésnek hasonlóképp meg kellene vizsgálnia a Hábi-Szádi könyvek más hivatkozott – és nem hivatkozott – forrásainak (Korán, buddhizmus, Kant bölcsellete, illetve Schopenhauer stb.) szerepét.

„E hosszú levezetésből sokminden kiderült számunkra, muzulmánok. Mindenekelőtt az, hogy az élet rendje, a világ rendje emberi értelemmel fel nem fogható, az néha merőben áttekinthetetlen zűrzavarként hat reánk, ha pedig értelemmel el akarnók rendezni, még szörnyűbb volna az egész. Bele kell hát nyugodnunk abba, ami van és ahogy van. Vagyis meg kell tanulnunk a zűrzavart, ami annyit jelent, hogy be kell látnunk: a szerencse játéka, továbbá véletlenek nélkül ez a mi életünk elképzelhetetlen...”¹⁸

Hasonló eszmefuttatást másutt is találunk; jól érzékelteti a reflektáló tudat megtorpanását, sőt kisebbrendűség-érzését a valóságosnak elismert világgal szemben. Könnyen lehet, a feladat reménytelensége okolható azért, hogy az elbeszélő végső soron nem tud lemondani az egymásnak feszülő álláspontok egyidejű képviseléséről. A Hábi-Szádi könyvekben tulajdonképpen nincs valódi vita a beszélgető partnerek között – igazságaik nem igazán rontják le egymást, inkább más-más területen folytatják-építik tovább a megkezdett gondolatokat.

Úgy tűnik, mintha a korábban idézett szövegrészletben szereplő zűrzavart képezné le a könyvek retorikai szerkezete is. A gondolatmenetek láncszerűen követik egymást, sokszor tematikus összefüggések (de azt is mondhatnám, hogy a problémák „családi hasonlósága”) alapján, anélkül, hogy valamifajta határozott koncepciót sejtető irányultságot lehetne kiolvasni sorrendjükből. Kisebb-nagyobb, többnyire lazán kapcsolódó témacsoportokban rendeződnek – ahogy Füst Milán *Látomás és indulat a művészetben* című esztétikai alapvetésében is, ahol egymás mellé kerülnek olyan, meglehetősen különböző problémák, mint az erkölcsi parancs kérdésköre, valamint a komikum és a tragikum lényegének meghatározása vagy a képzelet és az értelem struktúrái, valamint a képzőművészeti és zenei

¹⁸ I. m. 46.

tanulmányok nyelvi nehézségei.¹⁹ (Természetesen nagyobb problémát jelent ez a laza kapcsolódás egy értekező mű, mint szépirodalmi alkotás esetében.) Az is közös a két opus retorikájában, hogy sokszor valamilyen konkrét, gyakorlati kérdés megvilágítása segíti tovább lendíteni az elakadt filozofikus gondolatmenetet. (Igaz, a *Látomás és indulat* példákkal él, nem példázatokkal, de nincs merev határ a kettő között. Az sem kerülheti el figyelmünket, hogy tematikus átfedések találhatók a két mű között, hiszen a Hábi-Szádi könyvek is meglehetősen sok művészetbölcseleti megállapítást tartalmaznak.)

Nyilván nem kerülhető meg az a kérdés sem, hogy az *Ez mind én voltam egykor* című kötet mennyiben felel meg a szerzői intenciónak, miszerint „filozófiai Ezeregyéjszakát” képvisel – azaz mennyire tekinthető filozófiai szövegnek. Számomra nyilvánvaló, hogy *bölcseleti igényű szépirodalmi alkotás*. Már csak azért is, mert magán viseli „származása bélyegét”, márpedig – mint azt a *Naplóról* írt kiváló tanulmányában Z. Varga Zoltán megállapítja – a benne megjelenő, „sokszor a közhely határán egyensúlyozó bölcselkedés nem mérhető össze a szakfilozófiák fogalmi tisztaságával, módszertani szigorával, hagyománytörténeti tudatosságával, problematizáló erejével”. Maga Füst Milán is megvallja naplójának egyik önironikus bejegyzésében: „Ülök, ülök és laikus filozófiákat gyártok.” Z. Varga Zoltán úgy látja, hogy a Hábi-Szádi könyvek is Füst Milán anti-dialektikus, a szintézist elvető gondolkodásmódját érvényesítik. A *Napló*ban fellelhető ellentétes állításokat, nézeteket és ítéleteket dialógusba hozzák ugyan egymással, de anélkül, hogy valamiféle fejlődés- vagy alakulástörténeté kerekítenék őket.²⁰

¹⁹ Vö. Füst Milán: *Látomás és indulat a művészetben*. (Első kiadása: 1948) Magvető Kiadó, Bp. 1980. Második és Ötödik előadás.

²⁰ Z. Varga Zoltán: i. m. 37. A Füst Milán-idézet lelőhelye: Füst Milán: *Teljes Napló I-II*. Sajtó alá rendezte Szilágyi Judit. Fekete Sas Kiadó, Bp. 1999. II. kötet, 734.

Természetesen nagy a különbség a *Napló* és a naplóírással felhagyó Füst Milán kései műveinek eszmei és művészi megformáltsága között. Ugyanakkor e művek helyét az életműben csak a *Napló*hoz képest határozhatjuk meg.

A *Napló* eredeti formájában nyersanyag inkább, mint közlésre kész szöveg. S a fennmaradt évfolyamaiban is (tulajdonképpen helyesebb lenne többes számban, naplókról beszélni) jelentős *konceptióváltás* figyelhető meg. Amikor Füst Milán tizenhét évesen elkezdett naplót írni, arra törekedett, hogy minden gondolatát rögzítse, és ebben nemcsak az öndokumentálás szándéka vezette, hanem az önmaga meghaladását elősegítő folyamatos elhatárolódás biztosítása is. Így válhatott a *Napló* Füst Milán lelki és gondolkodói küzdelmeinek legfőbb színterévé és egyúttal az életmű centrumává, amely körül kiépülhetett művészete legjava. A *Napló* induló programjában – írja Z. Varga Zoltán – „az időbeli romlásnak kitett, az elmúlás hatalmának kiszolgáltatott Én azonosságának védelme fogalmazódik meg” [...] „mintha a *Napló*ban a nárcizmusnak egy *kumulatív*, felhalmozó formájával állnánk szemben: az Én egyszerre akarja *birtokolni* az időben távoli Énjeit – »Ez mind én vagyok – egykor és ma is« – prafrazálhatnánk a késői mű címét a *Napló* tervének szellemében.”²¹

Füst Milánnak az a viszonylag korai döntése, hogy küldetesként fogadja el az írás elsőbbségét az élettel szemben, idővel szükségképpen vezetett az életrajz és a személyesség háttérbe szorulásához. Mindez együtt járt azzal is, hogy egyre nagyobb művészi gondot fordított a *Napló* megformálására, és újra meg újra kísérletet tett a közlésre szánt részletek irodalmi igényű átdolgozására. Az életrajz feladása és a kompozíciós szándék erőltetése – a teljes anyagot először sajtó alá rendező Szilágyi Judit megállapítása szerint – „valójában a naplót mint műfajt

²¹ Z. Varga Zoltán: i. m. 38 és 41.

szünteti meg.”²² A folyamatos útkeresés bizonytalansága mintegy önmagát segítő és szabályozó erőként hívta létre élet- és művészetbölcseleti reflexióit – ezek eluralkodása viszont gátként magasodott a napló megjelentetése előtt (ahogy az a Hábi-Szádi könyv utóhangjából is kitűnik).

Tehát Füst Milán korai naplójának megcélzott olvasója elsősorban *önmaga* volt, később viszont, bár szívesen bocsátotta volna művét a nyilvánosság elé, visszatartotta ettől annak belátása, hogy a nagyközönséget nem érdeklik szubtilis műhelygondok.

A *Napló* nemcsak az egyes művek létrejöttéhez szolgáltat fontos adalékokat, hanem *modellként szolgál Füst Milán csaknem egész életművéhez*. Ugyanis az önmagával vívott küzdelmet, amit a továbblépés kényszeres szigora diktált neki, kiterjesztette szépírói ténykedésére is – ezért írta át újra meg újra verseit és prózai alkotásait. Korai műveinek újraformálásában nemcsak művészi ízlésének változása vezette, hanem írói szándékainak programszerűen megvalósított *tudatosítása* is – márpedig hasonló indíték munkált a *Napló* korai koncepciójának meghaladásában is. (Más kérdés, hogy azokkal értek egyet, akik sok esetben az átírt versek korábbi, naiv változatát tartják érdekesebbnek.)

Később azonban a *Napló* vállalhatatlan lett Füst Milán számára. Somlyó György, aki elsőként írt a teljes anyagról, méltán vetette fel, hogy „naplói elvesztése, amit élete legnagyobb csapásaként élt át, s amit oly önemésztő módon gyászolt és tett a maga számára még teljesebbé, mint amilyen valójában volt – nem volt-e számára valójában [...] szerencse? [...] Általa megszabadult a naplók feldolgozása és rendbe szedése, véglegesítése mind irtózatosabbnak látszó feladatától, s tabula rasaként a romokon hozzákezdhetett valami új, azokból

²² Szilágyi Judit: *Magadtól menekvésed*. Fekete Sas Kiadó, Bp. 2004. 11.

táplálkozó, újabb esztétikai igénye számára elfogadható, a régit mégis magában foglaló, azt megmentő mű alkotásához.”²³

Jóllehet a *Napló*nak csak kisebb hányada semmisült meg a háború alatt, Füst Milán 1945 után elpusztultnak nyilvánította, és mintegy a *Napló* egyik-másik rétegének újratereztéseként hozta létre kései műveit. Nyilván nem lehetett szó tabula rasaról, de a *Látomás és indulat*, majd a két Hábi-Szádi könyv, végül a posztumusz megjelent *Szexuál-lélektani elmélkedések* úgy lettek a *Napló* szellemi örökösei, hogy éppen az *újraírás* korlátaira hivatkozva szabadulhattak meg a *Napló műfaji* korlátaitól. A kései művek szemléleti és retorikai összetartozása szembetűnő (a *Szexuál-lélektani elmélkedések* zárszavában még Hábi-Szádi neve is felbukkan),²⁴ s éppen e sajátosságuk, valamint a múltból eredeztetett írói megbízatás hangsúlyozása szuggerálja az életmű szokatlanul ritka folytonosságát és egységét.

²³ Lásd Somlyó György: *A hamvaiból újjászületett Napló parabolája* (1976), kötetben: *Füst Milán vagy a lesütöttszemű ember*. Emlékezés és tanulmány. Balassi Kiadó, Bp. 1993. 154–155.

²⁴ Vö. Füst Milán: *Szexuál-lélektani elmélkedések*. Helikon Kiadó, Bp. 1986. 135.